

ملاک‌های ترجیح قرائت و توسعه آن

دکتر امیر ذوقی

عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)

انتشارات
دانشگاه امام صادق علیه السلام

عنوان: ملاک‌های ترجیح قرائت و توسعه آن
تألیف: دکتر امیر ذوقی
ناشر: دانشگاه امام صادق علیه السلام
ویراستار ادبی، نسخه‌پرداز و طراح جلد: محمد روشنی
نمایه‌ساز و ناظر نسخه‌پردازی و چاپ: رضا دیبا
چاپ و صحافی: سپیدان تهران
چاپ اول: ۱۳۹۶
قیمت: ۱۳۵/۰۰۰ ریال
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۶۰۳-۸

تهران: بزرگراه شهید بهشتی، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام
صندوق پستی ۵۹، ۵۵۵، ۵۰۱ پستی: ۰۱۴۶۵۹۴۳۶۸۱ تلفکس: ۸۸۳۷۰۱۴۲
E-mail: press@isu.ac.ir • www.kutab.ir • talab.diq.ir

سرشناسه: ج.ی. امیر، ۱۳۵۸ -

عنوان و نام پدیدآور: ملاک‌های ترجیح قرائت و توسعه آن / تألیف امیر ذوقی

مشخصات نشر: تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۱۰۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۱۴-۶۰۳-۸

موضوع: قرآن -- قرائت

موضوع: قرآن -- قرائت -- اختلاف

موضوع: قرآن -- قرائت -- روش‌شناسی

شناسه افزوده: دانشگاه امام صادق (ع)

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ م ۸ / ۵۹ / ۷۵ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۱

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۰۹۳۰۹

تمام حقوق محفوظ است، هیچ بخشی از این کتاب بدون اجازه مکتوب ناشر قابل تکثیر یا تولید مجدد به هیچ شکلی از جمله چاپ، فتوکپی، انتشار الکترونیکی، فیلم و صدا و انتقال در فضای مجازی نمی‌باشد.
این اثر تحت پوشش قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان ایران قرار دارد.

فهرست مطالب

۹	 سخن ناشر
۱۳	 مقدمه
۱۹	 بخش نخست کلیات و مفاهیم
۲۱	 فصل اول: اصطلاحات و مفاهیم علم قرائت
۲۱	 ۱-۱. قرائات
۲۲	 ۲-۱. علم قرائات
۲۲	 ۳-۱. مقرئ
۲۲	 ۴-۱. قرائت بر شیخ / عرض بر شیخ (ترتیل) یا «عَرَضَ علیه»
۲۲	 ۵-۱. قرائات سبع (هفت گانه)
۲۳	 ۶-۱. قرائات عشر (ده گانه)
۲۳	 ۷-۱. قرائات اربعة عشر (چهارده گانه)
۲۳	 ۸-۱. قرائات شاذ
۲۴	 ۹-۱. حرف
۲۴	 ۱۰-۱. قرائت / روایت / طریق
۲۴	 ۱۱-۱. اختیار
۲۴	 ۱۲-۱. اصول قرائت
۲۵	 ۱۳-۱. فرش الحروف
۲۷	 فصل دوم: تاریخ مصحف
۲۷	 ۱-۲. گردآوری قرآن در عهد پیامبر (ﷺ)
۲۹	 ۲-۲. گردآوری قرآن بعد از رحلت پیامبر (ﷺ)
۳۰	 ۳-۲. تدوین مصحف در عهد عثمان
۳۳	 ۴-۲. نقط و شکل مصاحف

۳۷	فصل سوم: تاریخ قرائات و بوم‌های قرآنی
۳۸	۱-۳. بوم قرآنی مدینه
۴۰	۲-۳. بوم قرآنی مکه
۴۱	۳-۳. بوم قرآنی کوفه
۴۷	۴-۳. بوم قرآنی بصره
۴۹	۵-۳. بوم قرآنی شام
۵۱	فصل چهارم: معیارهای صحت قرائت
۵۱	۱-۴. موافقت با رسم مصحف
۵۶	۴. صحت سند و شهرت قرائت
۶۲	۳-۴. پذیرفتگی در زبان عربی
۶۷	بخش دوم: ملاک‌های سنتی ترجیح قرائت
۶۹	مقدمه
۷۱	فصل پنجم: موافقت با رسم مصحف
۷۵	فصل ششم: اجماعات قاری و قرائات عامه
۷۶	۱-۶. تقابل قرائت عامه با قرائات اقلیت‌های شاذ
۷۷	۲-۶. تقابل قرائت عامه با قرائات اقلیت مشهور
۷۸	۳-۶. تقابل قرائت عامه با روایت حفص از قرائت عاصم
۸۱	فصل هفتم: موافقت با قرائات منسوب به عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب
۸۷	فصل هشتم: دانش‌های زبانی عربی (علوم العربیه)
۹۱	فصل نهم: روایات منقول از رسول خدا (ﷺ)، ائمه اهل بیت (علیهم‌السلام) و صحابه
۹۷	بخش سوم: توسعه ملاک‌های ترجیح قرائت
۹۹	مقدمه
۱۰۱	فصل دهم: مباحث نظری زبان‌شناسی متن
۱۰۶	۱-۱۰. انسجام
۱۱۲	۲-۱۰. پیوستگی
۱۱۷	فصل یازدهم: ترجیح متنی ملهم از دانش زبان‌شناسی
۱۱۷	۱-۱۱. ترجیح مبتنی بر پیوستگی سوره
۱۲۱	۲-۱۱. ترجیح مبتنی بر هم‌نشینی واژگان در قرآن کریم
۱۲۱	الف. مبادی نظری
۱۲۳	ب. نمونه‌هایی از ترجیح مبتنی بر هم‌نشینی واژگان در قرآن کریم
۱۲۸	۳-۱۱. ترجیح سبک‌شناختی

الف. مبادی نظری «سبک‌شناسی»	۱۲۸
ب. نمونه‌هایی از ترجیح سبک‌شناختی	۱۳۰
۱. شخص (صیغه فعل)	۱۳۰
۲. نوع فعل	۱۴۰
۳. جهت فعل (معلوم و مجهول بودن فعل)	۱۴۳
۴. الحاق تنوین به اسم	۱۴۵
۵. سایر موارد	۱۴۷
فصل نوزدهم: ترجیح متنی میان زبان‌شناسی و سنت تفسیری	۱۴۹
۱. نمونه‌هایی از ترجیح در سطح واژه (ترجیح واژگانی)	۱۴۹
۲. نمونه‌هایی از ترجیح در سطح جمله (ترجیح نحوی)	۱۵۰
۳-۱۲. ترجیح سبکی	۱۵۸
۴-۱۲. نمونه‌هایی از ترجیح تفسیری	۱۷۲
نتیجه‌گیری	۱۸۵
منابع و مأخذ	۲۰۳
نمایه آیات	۲۰۹
نمایه	۲۲۱
	۲۲۷

مقدمه

قرائت‌های مختلف قرآن، دیرباز یکی از مسائل مهم علوم قرآنی بوده است. اگرچه عموم اهل سنت بر توحید تنوع قرائت‌ها به احادیث نزول قرآن بر هفت حرف (برای مشاهده گستردگی نقل این روایات نک: ونسک، ۱۴۰۴: ۳۹۸) استناد کرده‌اند (ابن قتیبه، ۱۴۰۱: ۳۳؛ مکی بن ابی طالب، ۱۳۷۹: ۳۱-۳۲)، نگره‌ای که به رغم وجود روایات موافق با روایات عامه، نراث شیعی (رک: عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۲؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲: ۳۵۸) در میان شیعیان به دیده قبول نگریسته شده، آن است که قرآن بر یک حرف نازل شده و اختلاف خوانش‌ها امری بشری و ناشی از راویان است [۱] (طوسی، بی‌تا، ج ۱: ۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۶۱؛ خونی، ۱۳۹۴: ۱۹۳؛ برای مستند این نگره رک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱: ۶۳۰). البته ائمه اهل بیت هیچ‌گاه شیعیان را به قرائتی خاص خود فرا نخواندند، بلکه به عکس پیروان خود را تا ظهور حضرت قائم (علیه السلام) به همان قرائت مردم مکاف دانسته‌اند [۲] (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۱۹، ۶۳۱ و ۶۳۳). مقارن با دورهٔ حضور ائمه

۱- عبارت طوسی (د ۴۶۰ ق)، بزرگ امامیه در قرن پنجم، را به جهت اهمیت آن در اینجا نقل می‌کنیم: «و اعلموا أنَّ العُرف من مذهب أصحابنا و الشائع من أخبارهم و روایاتهم أنَّ القرآن نزل بحرف واحد علی نبي واحد غیر أنهم أجمعوا علی جواز القراءة بما يتداوله القراء و أنَّ الإنسان مخیر بأی قراءة شاء قرأ و کرهوا تجوید قراءة بعینها بل أجازوا القراءة بالمُجاز الذي يجوز بین القراء و لم يبلغوا بذلك حدَّ التحريم و الحظر».

۲- عن سالم بن سلمة قال: قرأ رجل علی أبي عبد الله (علیه السلام) و أنا أستمع حروفاً من القرآن لیس علی

اهل بیت بوم‌های قرآنی در شهرهای اصلی حجاز، عراق و شام بر مبنای مصاحف عثمانی شکل گرفته بود و توده مردم در هر کدام از این بوم‌ها به قرائت متداول در آن، بوم قرآن می‌خواندند. این قرائت‌ها که بعدها نام قرائات هفت‌گانه و ده‌گانه را به خود گرفتند، از تداول و رواج تام در بوم خود برخوردار بوده و همگی خود را از طریق یک یا چند تن از صحابه به رسول خدا (ﷺ) می‌رساندند. اگرچه امروزه در شرق جهان اسلام قرآن به روایت حفص از قرائت عاصم خوانده و چاپ می‌شود، اما جدا از آنکه هم‌اکنون در کشورهای شمال و غرب آفریقا قرآن به روایت قالون یا ورش از قرائت نافع خوانده و چاپ می‌شود [۱]، برخلاف آنچه که برای قرآن‌پژوهان معاصر تصور کرده‌اند (معرفت، ۱۴۲۸، ج ۱: ۳۲۶، ۳۶۷، ۳۸۳، ۳۸۸ و ۳۸۹) این‌گونه نبوده که مسلمانان از صدر اوّل تا کنون در تمام امصار و اعصار قرآن را به روایت حفص می‌خوانده‌اند. [۲]

به هر روی بنابر آنکه روایت حفص دقیقاً همان قرائت رسول خدا (ﷺ) است، به لحاظ تاریخی قبل از اثبات نیست و روش علمی در برخورد با تنوع خوانش‌های قرآن پذیرش فی‌الجمله آن‌هاست. این کتاب بنا داریم ملاک‌های ترجیح قرائت را در سنت تفسیری بررسی کنیم و به‌واسطه آن یک دیدی را بر اساس مطالعاتی که در شاخه‌های مختلف دانش زبان‌شناسی صورت پذیرفته ارائه نماییم.

در راستای تحقیق در این موضوع لازم بود ابتدا به منابع تفسیری متقدم و متأخر مراجعه شود. اگرچه در بسیاری از منابع متقدم شاهد ترجیح قرائتی بر قرائت یا قرائت‌های دیگر هستیم (به‌طور نمونه: مرکز، ۱۴۰۰، ج ۱: ۱۹، ۴۳، ۷۴، ۷۵، ۱۰۴، جاهای مختلف؛ ابن قتیبه، ۱۴۰۱: ۶۱-۶۴، ج ۱: ۱۴۳۴، ج ۱: ۹۵، ۱۵۷-۱۵۹، ۱۶۴-۱۶۵، ۲۸۹، جاهای مختلف؛ مکی بن ابی‌طالب، ۱۳۹۴: سراسر اثر)، اما

ما یقرؤها الناس؛ فقال أبو عبد الله (ﷺ): كُفَّ عَنْ هَذِهِ الْقِرَاءَةِ، اقْرَأْ كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ حَتَّى يَقُومَ الْقَائِمُ فَإِذَا قَامَ الْقَائِمُ (ﷺ) قَرَأَ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى حُدُودِهِ وَأَخْرَجَ الْمُصْحَفَ الَّذِي كَتَبَهُ عَلَيَّ (ﷺ) (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۶۳۳).

- ۱- در کشورهای لیبی، الجزایر و تونس قرآن به روایت قالون از قرائت نافع و در کشورهای سنگال، مالی، موریتانی و گینه قرآن به روایت ورش از قرائت نافع خوانده و چاپ می‌شود. هم‌اکنون قرآن‌های چاپ کشورهای لیبی و تونس به این روایت در اختیار نگارنده است. این قرآن‌ها را آقای سید حسن عصمتی که مدّتی رایزن فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در تونس بودند و اکنون نیز رایزن فرهنگی کشورمان در سنگال هستند، در اختیار اینجانب قرار دادند که بدین وسیله از ایشان تشکر می‌کنم.
- ۲- این مطلب را به وضوح در فصول دوم و سوم از بخش نخست خواهیم دید.

این ترجیحات به صورت موردی و در ضمن بحث تفسیری بوده و بحث نظری مستقلی را به خود اختصاص نمی‌داده است. رویکرد کلی در بیشتر منابع دوره‌های میانی و متأخر و نیز برخی منابع دوره متقدم، نقل اختلاف قرائات و توجیه نحوی آن‌ها بوده و غالباً از ترجیح قرائتی بر قرائت‌های دیگر خودداری می‌شده است (به‌طور نمونه نک: ابن خالویه، ۱۳۹۷؛ سراسر اثر؛ ابوعلی فارسی، ۱۴۰۳؛ سراسر اثر؛ طوسی، بی‌تا؛ سراسر اثر؛ زمخشری، ۱۴۰۷؛ سراسر اثر؛ طبرسی، ۱۴۲۶؛ سراسر اثر؛ سمین حلبی، ۱۴۳۲؛ سراسر اثر). این روند در برخی منابع متأخر حتی به آنجا کشیده شد که در تعارض دو قرائت متواتر، آن را به منزله دو آیه دانسته‌اند که معانی هر کدام در جای خود معتبر و مقصود است [۱] (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۳: ۲۴۶؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۱: ۴۵ و ج ۲: ۳۵۰؛ مشهدانی، ۱۴۳۶: ۵۲، ۵۸-۶۸، جاهای مختلف؛ برای یک نمونه متقدم رک: نخاس، ۱۴۰۹، ج ۲: ۹). روشن است با چنین نگاهی سخن از ترجیح قرائت کاملاً بی‌وجه خواهد بود. در حقیقت در دوره‌های میانی و متأخر، باور به تواتر قرائات هفت‌گانه یا ده‌گانه در نزد اهل سنت این قرائات را به‌طور طبیعی از رزقه تواتر ترجیح خارج ساخته و در محافل شیعی نیز اساساً گرایشی به دانش قرائات وجود نداشته است.

اما ملاک‌هایی که در سنت تفسیری و فقهی در ترجیح قرائتی بر قرائت یا قرائت‌های دیگر به کار می‌رفته عبارتند از: موافقت پیشینه با رسم مصحف، اجماعات قرائی در سطوح مختلف، تأیید قرائت قرائات منتسب به عبدالله بن مسعود و ابی‌بن کعب که از آن به قرائت‌های تفسیری یاد می‌خواهیم کرد، روایات منقول از پیامبر (ﷺ)، ائمه اهل بیت و صحابه، دانش‌های ربانی عربی خصوصاً علوم لغت و نحو، هماهنگی با سیاق حرف مورد نظر در هر باب و فهم درایی (تفسیری) که از آیه ارائه می‌شده است.

پس از تحقیق در ملاک‌های سنتی ترجیح قرائت و میزان کارایی آن‌ها برای بررسی امکان توسعه در ملاک‌های ترجیح قرائت سعی شد از ظرفیت‌های دانش زبان‌شناسی در این خصوص استفاده شود. در این راستا ابتدا برخی منابع زبان‌شناسی پایه مطالعه گردید [۲]. فرض من این بود که بتوانم از دانش

۱- به‌طور نمونه سخن آلوسی (د ۱۲۷۰ ق) را در این خصوص در اینجا نقل می‌کنم: «و من القواعد الأصولية عند الطائفتين أن القراءتين المتواترتين إذا تعارضتا في آية واحدة فلهما حكم آيتين».

۲- منابعی که مورد مطالعه یا مراجعه قرار گرفت عبارتند از:

کاربردشناسی (pragmatics) در این موضوع استفاده کنیم اما پس از مطالعه منابعی چند [۱]، این فرض دست‌کم برای من دور از دسترس نمود. در گام بعد سعی کردم با مطالعه منابعی در دانش‌های زبان‌شناسی متن (text linguistics) و تحلیل گفتمان (discourse analysis) از ظرفیت‌های این علوم در موضوع تحقیق بهره‌برم [۲]. «انسجام» (cohesion) و «پیوستگی» (coherence) مهم‌ترین سرفصل‌های این دانش‌ها بود که با توجه به نگره جدیدی که در تفسیر سده چهاردهم هجری شکل گرفته و بر «سوره» به عنوان یک کلیت واحد و به هم پیوسته تأکید دارد (رک: ذی، ۱۳۹۲: ۱۵۷-۱۵۹)، می‌توانست در موضوع تحقیق به کار آید. از مباحث مطرح‌شده در ذیل «انسجام» در ترجیح سیاقی و ترجیح تفسیری و از مباحث طرح‌شده در «پیوستگی» در فصلی با همین نام استفاده شد. اگرچه مواردی که نگارنده در ترجیح مبتنی بر پیوستگی سوره بر آن دست یافته اندک است (چهار حرف)، اما امید است با تکامل این روش، کشف پیوستگی خصوصاً بومی کردن الگوی (Rhetorical Structure Theory) در معادلات عربی و قرآنی بتوان از آن‌ها در تفسیر و ترجیح قرائی بهره‌برد.

-
- یول، جورج. *نگاهی به زبان (یک بررسی زبان‌شناختی)*، ترجمه نسرین حیدری، تهران: سمت، ۱۳۹۲ ش.
- اگریدی، ویلیام و مایکل دابروولسکی و مارک آژنف. *دانش بر زبان‌شناسی معاصر*، ترجمه علی درزی، تهران: سمت، ۱۳۹۰ ش.
- شقاق، ویدا. *مبانی صرف*، تهران: سمت، ۱۳۸۹ ش.
- گلفام، ارسلان. *اصول دستور زبان*، تهران: سمت، ۱۳۸۹ ش.
- صفوی، کورش. *درآمدی بر معنی‌شناسی*، تهران: انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۰ ش.
- ساسانی، فرهاد. *معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی*، تهران: نشر سمت، ۱۳۸۱ ش.
- ۱- منابعی که مورد استفاده قرار گرفت عبارتند از:
- Verschueren, Jef & Jan-Ola Östman. *Key Notions for Pragmatics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2009.
- Zienkowski, Jan, Jan-Ola Östman & Jef Verschueren. *Discursive Pragmatics*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 2011.
- ۲- جدا از منابع فرعی که در متن کتاب به آن‌ها اشاره شده، منابع اصلی که در این دو حوزه مطالعه شده است عبارتند از:
- de Beaugrande & Dressler. *Introduction to Text Linguistics*. London/New York: Longman, 1981.
- Brown, Gillian & George Yule. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Renkema, Jan. *Introduction to Discourse Studies*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 2004.

از نگره‌های مهم زبان‌شناسی معاصر که در موضوع تحقیق سودمند افتاد، روابط هم‌نشینی [۱] واژگان در زبان بود. پس از ارائه مختصری از مباحث نظری این مفهوم، سه نمونه از ترجیحات قرائی مبتنی بر هم‌نشینی واژگان در قرآن کریم پیشنهاد شده است.

«سبک‌شناسی» (stylistics) حوزه مهمی بود که در اواخر تحقیق با آن آشنا شدم. مطالعه کتاب «سبک‌شناسی قرآن» حسین عبدالرؤف [۲] مرا از ظرفیت‌های فراوانی که در ترجیح قرائت بدان برخوردار بودم اما محملی برای آن پیدا نمی‌کردم، آگاه ساخت. پس از ارائه مختصری از مباحث نظری این دانش، مواردی چند از ترجیح قرائت مبتنی بر این دانش ارائه شده است.

در بخش پایانی کتاب (۳-۳)، نمونه‌هایی از ترجیح قرائی در سنت تفسیری را با توجه به سطوح مطالعه در دانش زبان‌شناسی (واژه، جمله و متن) ارائه کردیم و گاه از اصطلاحات نظری شده در حوزه زبان‌شناسی متن استفاده نمودیم. این ترجیحات با توجه به واقع دانی در چهار دسته: ترجیح واژگانی، ترجیح نحوی، ترجیح سیاقی و ترجیح سبکی ارائه شده است. در تمام این موارد، پس از مراجعه به تراث تفسیری با توجه به قوت ادله به ترجیح قرائتی بر قرائت دیگر اقدام شده است. به دیگر سخن، دانش‌ندان لزوماً در ترجیح قرائتی بر قرائت/ قرائت‌های دیگر هم‌نظر نبوده‌اند و نگرنده با توجه به مجموع ادله، نظر مختار خود را در هر حرف بیان کرده است.

از آنجا که یکی از ملاک‌های صحت قرائت، داده‌های رواج قرائت و اتصال آن به عصر نبوی بوده، از پرداختن به قرائات شاذ خودداری کرده دایره مطالعه و بررسی خود را به قرائات ده‌گانه که از رواج قاطع در سوره‌های قرائی برخوردار بوده‌اند محدود کرده‌ایم. البته برای تکمیل فائده از قرائت‌های ابی‌محسن (یکی از دو نماینده اصلی بوم مکه)، سلیمان بن مهران اعمش (نماینده اصلی قرائت ابن مسعود در کوفه که اثر مستقیم در قرائت حمزه، کسائی و خلف داشته است)، ابو محمد یزیدی (شاگرد مستقیم و راوی قرائت ابوعمر بن العلاء) و حسن بصری نیز به عنوان مؤید بهره برده‌ایم. چهار قرائت مزبور اول بار در «المبہج» سبط خیاط

1. Syntagmatic and Paradigmatic relations.

2. Abul-Raof, Hussein. *Quranic Stylistics (A Linguistic Analysis)*. Muenchen: LINCOM, 2004.

(د ۵۴۱ ق) و سپس در «ایضاح الرموز» ابن قباقی (د ۸۴۹ ق)، «لطائف الإشارات» قسطلانی (د ۹۲۳ ق) و نهایتاً در «إتحاف فضلاء البشر» بناء (د ۱۱۱۷ ق) گردآوری و تدوین شده‌اند [۱] و با ده قرائت مشهور، قرائات چهارده‌گانه را تشکیل می‌دهند.

برای اختصار در معرفی قاریان هر حرف از عنوان «قاریان مدینه» برای ابو جعفر یزید بن قعقاع و نافع بن ابی نَعِیم، از عنوان «قاریان مکه» برای ابن کثیر و ابن محیصن، از عنوان «قاریان کوفه» برای عاصم، اعمش، حمزه، کسایی و خَلَف بَزَّار، و از عنوان «قاریان بصره» برای ابو عمرو بن العلاء، ابو محمد یزیدی، یعقوب حَضَرَمِی و حسن بصری استفاده شده و مراد از «قاری شام» عبدالله بن عامر یحصبی است.

اگرچه منبع اصلی ارجاعات در قرائات هفت‌گانه، «کتاب السبعة» ابن مجاهد (د ۳۰۴ ق) و «دایرة المعانی» ابن کثیر (د ۷۰۰ ق) و «جامع البیان» دانی (د ۴۴۴ ق) و در قرائات ده‌گانه «المستدرک» ابن جریر (د ۸۳۳ ق) است، برای سهولت در ارجاع‌دهی هفت قرائت را از «إتحاف الفضلاء» بناء که جامع قرائات چهارده‌گانه است گزارش می‌کنیم. مگر آنکه نقص یا خطائی در کتاب مزبور وجود داشته باشد که در آن صورت به منابع فوق‌الذکر ارجاع می‌دهیم.

۱- البته در المصباح تنها به قرائات ابن محیصن، اعمش، یعقوب و اختیار خَلَف در کنار قرائات هفت‌گانه پرداخته شده (سبط خیاط، ۱۴۲۷، ج ۱: ۲۵-۲۶) و ابن قباقی ضمن استفاده از المصباح سبط خیاط از مفردة اهوازی (د ۴۴۶ ق) و المستدرک ابوطاهر بن سیوار بغدادی (د ۴۹۶ ق) برای پوشش دادن قرائات حسن بصری و ابو محمد یزیدی بهره برده است (ابن قباقی، ۱۴۲۸: ۱۷).